Hercules op de Tweesprong

HERCULES OP DE TWEESPRONG

ANDREAS KINNEGING

2023 Prometheus Amsterdam

Voor mijn kinderen
Voor mijn studenten

HIC SUNT LEONES

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Andreas Kinneging
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld *Hercules at the Crossroads*, Pompeo Batoni, 1784/Liechtenstein Museum
Foto auteur Naema Tahir
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5413 4

DEEL I

De verwarde geest

Joost van Craesbeeck, *De Verleiding van St. Antonius*

I.1
Polarisatie, ideologie en DDR 2.0

1 Inleiding

Polarisatie is van alle tijden, maar ook hier wisselen eb en vloed elkaar af. En ook hier is soms sprake van springtij. Dan is het oppassen geblazen, anders gebeurt er een ramp. De golven van de polarisatie zijn de laatste jaren wel erg hoog aan het worden en stromen erg ver landinwaarts. Wat is er aan de hand?

Polarisatie is een woord met een korte genealogie. Het gaat niet verder terug dan de negentiende eeuw en is van oorsprong een natuurwetenschappelijke term. Pas na de Tweede Wereldoorlog wordt het in de politiek-maatschappelijke zin gebruikt.[1] Aanvankelijk in de betekenis van 'tegenstellingen uitvergroten', dus als een onverantwoordelijke *activiteit* van een persoon. Langzaamaan is polarisatie meer en meer gaan verwijzen naar een *toestand*; en wel een toestand van steeds groter wordende politiek-maatschappelijke tegenstellingen. Ik zal hier de term in deze, nu gangbare, laatste betekenis gebruiken.

Polarisatie – in laatstgenoemde zin – wordt doorgaans met grote zorg bezien. Dat is uiteraard omdat velen ergens wel beseffen, al is het over het algemeen conceptueel weinig doordacht, dat als de politiek-maatschappelijke tegenstellingen te groot worden dit vroeg of laat tot geweld zal leiden. Dat is op zich al erg genoeg, maar het geweld kan ook nog eens een vicieuze cirkel op gang brengen die leidt tot een burgeroorlog, waarin een land onnoemelijk veel schade kan oplopen. Recente voorbeelden zijn Joegoslavië, Burundi, Syrië en Libië. Wanneer zo'n burgeroorlog eindigt in de zege van een der strijdende partijen, is de kans groot dat deze een tirannieke heerschappij zal instellen. Te beginnen met de moord op

– proscriptie van – de voornaamste tegenstanders. Fameuze voorbeelden: de dertig tirannen in Athene in 404 v.Chr., die 1500 burgers executeerden; de Romeinse dictator Sulla: 4700 burgers (82 v.Chr.); Octavianus, de latere keizer Augustus: 2700 burgers, onder wie Cicero (43 v.Chr.); Robespierre: 40.000 mensen (1794) en Stalin: vele miljoenen (de jaren twintig tot vijftig van de twintigste eeuw). Deze voorbeelden vormen slechts het topje van de ijsberg.

Dit alles behoort tot de onderliggende vaste patronen (*kosmos noêtos*) die zijn te ontwaren in de oneindige variëteit aan politieke en maatschappelijke stelsels, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Ieder historisch politiek-maatschappelijk bestel, elke gebeurtenis en ontwikkeling is uniek. Toch liggen er achter deze oneindige diversiteit vaste, onveranderlijke patronen verscholen. De mogelijkheid van verval van een politiek-maatschappelijke orde tot burgeroorlog en tirannie is daar één van.

Deze vaste patronen zijn ons al 2400 jaar geleden voorgehouden door Plato en Aristoteles. En in hun navolging door vele andere antieke auteurs. Ik wend me in het navolgende eerst tot hen, om te laten zien wat we inzake polarisatie van hen kunnen leren. Blijken zal dat dat niet weinig is, maar dat het toch op essentiële onderdelen te weinig is om de huidige polarisatie goed te kunnen begrijpen. Halverwege het essay wordt dus een tweede start gemaakt. In het daaropvolgende wordt de these verdedigd dat de polarisatie waar we nu mee te maken hebben in essentie het gevolg is van de opkomst van een radicaal individualistisch liberalisme, dat andere levenswijzen en levensvisies steeds minder duldt. Het verzet daartegen neemt toe en wordt van zijn kant ook steeds radicaler. Vandaar de polarisatie.

2 De inzichten van de klassieke benadering

De klassieke filosofen spreken niet van polarisatie, om een toestand van steeds groter wordende politiek-maatschappelijke tegenstellingen te beschrijven. Polarisatie is immers, zoals gezegd, een nieuw woord. Men noemde wat nu als polarisatie wordt aangeduid: (het ontstaan van) vijandschap, *stasis*, *inimicitia*. Meer in het bijzonder politiek-maatschappelijke vijandschap. Zo uitgedrukt hebben we het over een proces waarin

gemeenschappen in de politiek en de maatschappij steeds onverzoenlijker, steeds vijandiger tegenover elkaar komen te staan, met alle zojuist genoemde gevaren van dien. Samen te vatten in de woorden 'oorlog' en 'tirannie'.

Omnis determinatio est negatio. Oftewel: de bepaling van een begrip geschiedt door de vergelijking met het tegendeel ervan. Tegenover vijandschap staat als antithese natuurlijk vriendschap, *filia*, *amicitia*. Wij zijn geneigd deze term te reserveren voor de private sfeer, voor een specifiek soort betrekking tussen mensen. Vrienden zijn wat anders dan een levenspartner, collegae, kennissen, zakenrelaties, familie et cetera.

Traditioneel wordt het begrip vriendschap echter veel ruimer genomen. Het omvat allerlei menselijke verhoudingen en wordt gezien als een fundamentele voorwaarde voor al het goed functionerend, voorspoedig menselijk samenleven. Het begrip wordt zelfs gebruikt als karakteristiek van de in goede staat verkerende individuele ziel, zoals ook vijandschap wordt gebruikt voor een in slechte staat verkerende ziel.[2]

Zo gezien bestaat er dus ook zoiets als vriendschap tussen degenen die deel uitmaken van dezelfde staat of maatschappij, een politieke of burgerlijke vriendschap (*politikê filia*).[3] Wat moeten we daar precies onder verstaan? Aristoteles' *Ethica Nicomachea*, boek VIII en IX, is de *locus classicus* in dezen. Het zijn de invloedrijkste beschouwingen over vriendschap ooit. Maar het is ook een werk dat al sedert de Oudheid veel hoofdbrekens kost, omdat het niet altijd even duidelijk en consistent lijkt te zijn.

Aristoteles begint zijn beschouwing over vriendschap met te stellen: 'Vriendschap (*filia*) is een deugd (*aretê*), of verbonden met deugd (*met' aretês*).' Daar beginnen meteen al de moeilijkheden. Want een deugd is een goede eigenschap van een persoon. Vriendschap is echter géén goede eigenschap van een persoon, maar een verhouding tussen personen, een toestand.[4] Hoe kan vriendschap dan een deugd zijn? Deze moeilijkheid is gelukkig oplosbaar, omdat ze geheel en al een vertaalprobleem is. Het Griekse *filia* betekent 'vriendschap', maar het kan ook naar de persoonlijke eigenschap verwijzen van 'liefdevol zijn'. Niet in emotionele zin, maar als vaste dispositie.[5] Ofschoon liefde in het tegenwoordige taaleigen eerst en vooral wordt gezien als een emotie, is dit toch nog wel

na te voelen. Een liefdevol mens is iemand met een specifiek, vast karakter. In die zin is *filia* dus een deugd.

En het tweede deel van de zojuist aangehaalde zin? Als Aristoteles daar zegt dat vriendschap 'verbonden is met deugd', dan houdt hij de lezer voor dat (de toestand van) vriendschap alleen mogelijk is als alle betrokkenen één of meer deugden bezitten. Wie 'niet deugt', i.e. in onvoldoende mate de deugden bezit, is niet of slechts in zeer geringe mate in staat tot vriendschap.[6]

Dat brengt ons op de vraag welke deugden er 'verbonden zijn met' vriendschap. Aristoteles stelt dat vriendschap in het algemeen een wederzijdse welwillend- of welgezindheid (*eunoia*) veronderstelt.[7] Wat is welgezindheid? Wie welgezind is wenst degene die hij welgezind is goede dingen toe.[8] Hij is hem niet kwaadgezind (*kakoêthês*).

Men begrijpt onmiddellijk hoe belangrijk dit inderdaad is voor iedere vriendschap en dus ook voor de burgerlijke vriendschap. Welgezindheid, of zo men wil welwillendheid, is een basale burgerdeugd, die het goed samenleven in staat en maatschappij grotelijks bevordert. Afwezigheid van deze deugd en a fortiori de verspreiding van kwaadgezindheid maakt het samenleven veel moeilijker en in ernstige gevallen onmogelijk.

De burgerlijke vriendschap is een specifieke vriendschap, de vriendschap tussen de burgers van een staat of de leden van een maatschappij. Ervan uitgaande dat Aristoteles ook op dit punt definieert volgens zijn algemene principe van *genus proximum et differentia specifica*,[9] is burgerlijke vriendschap dus een soort algemene welgezindheid van burgers jegens elkaar.

Op dit punt rijst echter opnieuw een moeilijkheid. Want Aristoteles stelt de burgerlijke vriendschap in zijn bespreking ervan in IX.6 gelijk aan iets anders: de gelijkgezindheid, de eensgezindheid (*homonoia*).[10]

Wat moet daaronder worden verstaan? Me dunkt dat eensgezindheid niet, zoals welgezindheid, een deugd is, maar, zoals vriendschap, een toestand. Eensgezindheid kan men, in tegenstelling tot welgezindheid, immers niet of nauwelijks als eigenschap van een persoon denken.[11] Als deze uitleg klopt dan is eensgezindheid, net als vriendschap, dus 'verbonden met' deugd. Welke? De welgezindheid natuurlijk. Eensgezindheid is immers, zoals we net zagen, een soort vriendschap. En welgezind-

heid is de deugd die vriendschap mogelijk maakt. Maar eensgezindheid is een speciaal soort vriendschap: de burgerlijke vriendschap. Dat betekent dat er ook speciale deugden mee verbonden zijn. Welke?

De tekst van EN IX.6 is wat impressionistisch. Een specifieke deugd wordt niet benoemd. Maar Aristoteles zegt dat slechte mensen niet of nauwelijks in staat zijn tot eensgezindheid, omdat ze voortdurend proberen meer te krijgen dan wat hun toekomt uit de gemeenschap en proberen minder bij te dragen dan ze verschuldigd zijn aan de gemeenschap. Bovendien bespioneren ze voortdurend anderen en proberen hen te verhinderen zich zo te gedragen als zij zelf wel doen. Het gevolg is twist en tweedracht (*stasis*).

A contrario geredeneerd, is de deugd die eensgezindheid mogelijk maakt dus de rechtschapenheid in de klassieke zin van 'ieder het zijne' geven. Concreet: de bereidheid met anderen te delen naar verdienste in het goede dat te danken is aan de gemeenschap en de redelijkerwijs verschuldigde offers te brengen en inspanningen te verrichten voor het behoud van dat gemeenschappelijk goede. Met andere woorden: niet te veel nemen voor zichzelf en niet te weinig bijdragen. En niet steeds wantrouwend en afgunstig naar anderen kijken om te controleren of zij het hun toekomende deel geven en nemen, zonder het zelf te doen.

Tot zover. Deze benadering van polarisatie, i.e. (toenemende) vijandschap tussen groeperingen in staat en maatschappij, past geheel en al binnen de algemene klassieke opvatting over een goed en een slecht leven. Een goed leven veronderstelt de deugden. Een slecht leven resulteert uit het ontbreken of in onvoldoende mate aanwezig zijn daarvan. Dat geldt voor de individuele mens, maar net zo goed en in gelijke mate voor politiek en maatschappij. Me dunkt dat deze benadering vandaag de dag nog net zo valide en belangrijk is als altijd.

Ook in het huidige gepolariseerde klimaat is er alle reden om ons eerst eens af te vragen of de polarisatie niet komt omdat we zelf onvoldoende welgezind zijn tegenover de andere partij en omdat we zelf in onvoldoende mate ieder het zijne geven. Bijvoorbeeld: hebben we ons, wanneer we de 'tegenpartij' afbranden en van van alles beschuldigen, eigenlijk wel voldoende verdiept in het gedachtegoed van die tegenpartij? Weten we wel echt wat die denkt en zegt? Zijn we – burgers én poli-

tici – het begrip burgerlijke vriendschap niet vergeten? We gebruiken het in ieder geval niet en het klinkt ons vreemd in de oren. Toch is het van groot belang. Staat en maatschappij functioneren veel minder zonder deze vriendschap. En in uiterste gevallen gaan ze ten onder in oorlog en geweld.

De ondergang van de Romeinse Republiek is het archetypische voorbeeld daarvan. Deze was het gevolg van een steeds verdergaande polarisatie tussen *optimates* en de *populares*, de elite en (de leiders van) het volk, die uiteindelijk leidde tot de burgeroorlog waaraan het Keizerrijk is ontsproten. En ofschoon de geschiedenis zich nooit precies herhaalt, valt er voor ons toch veel te leren uit de Romeinse geschiedenis van de laatste eeuw voor Christus, want ook bij ons heeft de polarisatie veel trekken van een toenemende vijandschap tussen *optimates* en *populares*.

3 De begrensdheid van de klassieke benadering

Toch meen ik dat de klassieke benadering niet volstaat en wel omdat de twistappel van de ideologie in de analyse ontbreekt, die, naast het gebrek aan burgerlijke vriendschap en de deugden die deze mogelijk maken, een belangrijke bron is van de huidige polarisatie. Wat bedoel ik daarmee?

De klassieke benadering gaat ervan uit dat de ziel uit drie 'delen' bestaat i.e. drie vermogens kent. Ten eerste de ratio, ten tweede de *thumos*, in onze tijd misschien het beste te vertalen als 'ego', en ten derde de *pathê*: begeertes en gevoelens. De problemen die we als individuele mens en als gemeenschap ervaren, komen in de klassieke analyse allemaal voort uit ofwel een onvoldoende gebruik van de rede, ofwel een onvoldoende beheersing van *thumos* en *pathê*. Denk aan een ondoordacht besluit (rede), een oorlog als gevolg van gekrenkte eer (*thumos*), en diefstal door hebzucht (*pathê*).

Nu valt niet te ontkennen dat overal en altijd een heel groot deel van de menselijke problemen inderdaad terug te voeren is op één of meerdere van deze oorzaken. Maar er is ook nog een andere mogelijkheid, waarvoor de klassieken geen oog hadden. Dat is dat de rede verblind wordt door een ideologie. Voegelin heeft in navolging van Schelling in

dit verband wel gesproken van 'pneumapathologie'. Dus een geestesziekte, een psychopathologie, maar veeleer een culturele, collectieve, dan een individuele.[12] Een ideologie is een inaccurate want te eenvoudige en eenzijdige mens- en wereldbeschouwing, die meent vanuit haar principes alles te kunnen verklaren en door haar aanhangers als onweerlegbaar wordt beschouwd.[13] Een dergelijk fenomeen vindt men in de beschouwingen van Plato en Aristoteles c.s. over de rede in het geheel niet terug. Wat hun niet te verwijten valt, daar het fenomeen ideologie in hun tijd niet bestond.[14] Maar een goed begrip van de polarisatie in de moderne wereld kan niet zonder een grondige doordenking ervan.

Een voorbeeld. Denk aan de tegenstelling tussen katholieken en protestanten, die ontstond in de Reformatie. Deze heeft geleid tot een serie van Europese oorlogen die anderhalve eeuw hebben geduurd, en pas met de Vrede van Westfalen (1648) ten einde kwamen. Deze eerste grote Europese oorlog was ongetwijfeld mede te wijten aan *thumos*. Denk aan Luthers ego bijvoorbeeld. Alsook aan de *pathê*. Denk aan de wereldse begeertes van de pausen en de koningen uit Luthers tijd. Maar de tegenstelling tussen protestanten en katholieken is daaruit niet geheel te verklaren. Ze is ook en vooral een ideologische strijd. Ze is vooral een redeoorlog, een oorlog over begrippen en begripsmatige mens- en wereldbeelden, over verschillende denkstelsels.

Of denk aan de tegenstelling tussen het communisme en het economisch liberalisme (kapitalisme), die de mondiale politiek een groot deel van de twintigste eeuw heeft gestempeld. Ook dit was bij uitstek een ideologische oorlog, een strijd om de waarheid van verschillende door de rede geformuleerde werkelijkheidsopvattingen. Zoiets vindt men zelfs in aanzet niet terug bij de klassieken.[15]

Het verschil tussen de problematiek zoals door de klassieken geschetst en deze problematiek kan wellicht het best duidelijk worden gemaakt aan de hand van een gedachtenexperiment. Men stelle zich een wereld voor van alleen maar volstrekt deugdzame mensen. Zou in zo'n wereld twist, geweld en oorlog denkbaar zijn? De klassieken zouden zeggen van niet.[16]

Het is zeker waar dat 'gewone' polarisatie en een 'gewone' oorlog,

gevoerd om rijkdom, macht, eer en wat dies meer zij, in zo'n wereld ondenkbaar zou zijn. Maar ideologen zijn in geen van deze 'gewone' dingen geïnteresseerd. Het probleem zit bij hen niet in de *thumos* en de *pathê*. Het zijn in de gewone zin van het woord doorgaans dus deugdzame mensen. Toch zijn ze ontspoord, maar de ontsporing vindt zijn grondslag in een ziekte van de rede. Dat maakt ideologische polarisatie en een ideologische oorlog iets geheel anders dan 'gewone' polarisatie en oorlog. En wel iets nog angstaanjagenders. Want uit ervaring weten we dat ideologen 'gewone' criminelen in wreedheid ver kunnen overtreffen. Dit soort polarisatie en oorlog moeten we nu in ogenschouw nemen. De klassieken kunnen ons daarbij niet helpen.

4 De opkomst van het ideologisch denken

Met de Reformatie begint wat men het ideologische tijdperk zou kunnen noemen.[17] Opeens waren er twee – en even later nog veel meer – christelijke kerken die zich, omdat ze geen deel meer uitmaakten van hetzelfde 'huis met vele kamers', genoodzaakt voelden hun leerstellingen heel precies en 'voor eens en altijd' tegenover elkaar af te bakenen. Dat voedde de geest van de dogmatiek, die ten koste ging van de zetetische – letterlijk: zoekende – geest die het middeleeuwse denken zo niet had gedomineerd dan toch in ieder geval had doordesemd. Zo versteende het Christendom aan beide zijden van deze geestelijke Muur eigenlijk meteen. Vraagtekens werden uitroeptekens. Geloof werd van een mindere vorm van weten, want *doxa* en geen *epistêmê*, *fides* en geen *scientia*, tot een absoluut, door de rede onaantastbaar, want 'bovennatuurlijk' weten.[18]

Men ziet deze omslag heel duidelijk in een nieuw fenomeen dat toen werd geïntroduceerd: catechismussen. Luther begon ermee. In 1529 verschenen zijn Grote en Kleine Catechismus. Algauw volgden de calvinisten: in 1541 verscheen de Catechismus van Genève van de hand van Calvijn en in 1563 de Heidelbergse Catechismus. De oude kerk, nu Rooms genoemd, kon niet achterblijven. In 1554 verscheen de Catechismus van Petrus Canisius en in 1567, op instigatie van het Concilie van Trente, de Catechismus Romanus. En dat was nog maar het begin.

In de eeuwen daarna verschenen er nog veel meer. Steeds is de opzet dezelfde: geheel het geloof in een aantal korte, aforistische alinea's samenvatten. Niet bedoeld om aan te zetten tot denken, maar om het denken te voorkomen en tegen te houden. De opdracht werd om deze formules uit het hoofd te leren en te accepteren. Het geloof is niet meer de voorzichtige conclusie van een lange denkweg, maar het onaantastbaar uitgangspunt van het denken.

Daarmee is het Christendom tot een ideologie verworden. Een ideologie is, zoals gezegd, een inaccurate want te eenvoudige en eenzijdige mens- en wereldbeschouwing, die meent vanuit haar principes alles te kunnen verklaren en door haar aanhangers als onweerlegbaar wordt beschouwd. De ideologische geest, die sedert de Reformatie het Christendom beheerst – Erasmus heeft er zijn hele leven vruchteloos tegen gestreden – is een zichzelf overschattende, onverdraagzame 'catechistieke' geest, de geest van de Inquisitie, die meent alles exact te weten en dus gerechtvaardigd te zijn iedereen die twijfels heeft of er anders over denkt 'in de ban' te doen of de mond te snoeren wegens 'ketterij'.

Het heeft, zoals hierboven al gezegd, tot een anderhalve eeuw durende grote Europese oorlog geleid, die vele miljoenen doden heeft gekost en het continent geestelijk in tweeën heeft gedeeld, een tweedeling die tot op de dag van vandaag nog niet geheel is verdwenen.

De oplossing die uiteindelijk gevonden is – *cuius regio, eius religio* – vond zijn basis in de erkenning en acceptatie van het feit dat het onmogelijk was iedereen weer achter één religieus vaandel te scharen.[19]

Dat wil echter niet zeggen dat de catechistieke, ideologische geest verdween. Integendeel. *Unitas in omnibus* was nog altijd de leidende gedachte, maar men beperkte zich nu noodgedwongen tot eenheid in eigen land. De revocatie van het Edict van Nantes (1685), dat het protestantisme in Frankrijk verbood, spreekt boekdelen. Evenzo de Glorious Revolution (1688) in Engeland, die een rooms-katholieke vorst verving door een protestant. En ook dit is het topje van de ijsberg. Van vreedzaam samenleven is dus, ondanks het Verdrag van Westfalen dat een einde maakte aan de godsdienstoorlogen, nog steeds geen sprake, zij het dat het strijdtoneel in grote mate verschoof van het internationale naar het nationale vlak.

5 Pluralisme als antwoord op ideologie

Te midden van deze strubbelingen en in reactie erop weerklinken geleidelijk aan meer en meer stemmen, die, in aansluiting op het antieke scepticisme, stellen dat de waarheid niet bestaat, of dat ze wel bestaat, maar wij mensen haar niet (volledig of precies) kunnen kennen. De laatste, gematigde variant lijkt, althans in dezen, op de zetetische benadering die domineerde in de Oudheid en de Middeleeuwen.[20] Deze mensen stellen zich de vraag hoe een einde kan worden gemaakt aan de voortdurende ideologische strijd, die de maatschappelijke vrede blijvend in de weg staat. De oplossing die zij voorstellen is het principe *cuius regio, eius religio* niet alleen tussen staten (volkenrechtelijk) toe te passen, maar binnen een en dezelfde maatschappij, door het analoog van toepassing te verklaren op religieuze gemeenschappen in de maatschappij.

Zoals de wereld na Westfalen bestond uit verschillende staten met verschillende religies, die hadden afgesproken elkaar niet te bekeren, zo zou nu elke staat moeten gaan bestaan uit verschillende religieuze gemeenschappen, die zich niet met elkaar bemoeien en elkaar met rust laten. En zoals *cuius regio, eius religio* voorschrijft dat paus noch keizer aan een staat een religie mag opleggen, zo schrijven deze beginselen voor dat de staat niet aan de diverse gemeenschappen in de maatschappij een bepaalde religie mag opleggen.

Aldus komt men tot de norm van 'vrijheid van religie'. En bovendien tot de 'vrijheid van vereniging en vergadering' en 'vrijheid van spreken en schrijven'. De laatste twee zijn, zoals gezegd, praktische uitwerkingen van de eerste, want zonder de twee laatste vrijheden is de eerste immers een wassen neus.

Er valt veel voor te zeggen om dit denken aan te duiden als 'politiek liberalisme' of 'politiek pluralisme'.[21] De grondidee ervan is dat we het met zijn allen in religieus opzicht niet eens zullen worden en alleen in vrede kunnen samenleven als we elkaar zoveel mogelijk met rust laten en 'de andere kant' opkijken, zodat iedereen in zijn eigen religieuze gemeenschap op zijn eigen manier 'zalig' kan trachten te worden. 'Leven en laten leven', dat is het enige wat in ideologische tijden de maatschappelijke vrede kan waarborgen, is de gedachte.

Dit lijkt me een wezenlijk inzicht, dat ook anno nu nog van het grootste belang is. Het inzicht dateert uit de zestiende en zeventiende eeuw, maar de Amerikaanse Founding Fathers zijn de eersten geweest die het idee ook werkelijk politiek gestalte hebben gegeven. In het eerste amendement op de Constitutie van de vs (1791) staan alle belangrijke clausules bij elkaar: 'Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble…' De Europeanen hebben dit gedachtegoed pas ruim een halve eeuw later volledig begrepen. De vrijheid van religie en van spreken en schrijven staan in de diverse grondwetten sedert de Franse Revolutie, maar de vrijheid van vereniging en vergadering, die cruciaal is om de eerste twee te waarborgen, verschijnt er pas in 1848 in. (Nederland art. 10 Gw.1848; Frankrijk art. 8 Gw.1848.)[22]

De periode van 1848 tot 1989 is de periode waarin deze ideeën hoogtij vieren. Met gunstige gevolgen. Overal waar ze strikt gehandhaafd worden, heerst over het algemeen maatschappelijke vrede.

Wat niet wil zeggen dat in deze periode alles pais en vree is. Het tegendeel is waar. Want dit is ook de periode waarin allerlei nieuwe, seculiere ideologieën opkomen. De voornaamste zijn het socialisme/communisme en het nationaalsocialisme/fascisme, die zich er beide op laten voorstaan wetenschappelijk gefundeerd te zijn en dus beide vormen van sciëntisme – het ideologische geloof in de wetenschap – zijn.[23] Daar waar deze aan de macht komen, maken ze onmiddellijk korte metten met het pluralisme en de drie vrijheden die de kern ervan zijn. Het postreformatorische idee van *unitas in omnibus* is ook hun adagium. Wie er niet bij hoort, is verdoemd, nu niet meer als 'ketter' maar als *Untermensch* dan wel 'contrarevolutionair' of 'religieuze obscurantist'. We weten tot wat voor oorlogen en tirannieën deze ideologieën hebben geleid.

6 Hedendaagse schijnbedreigingen

Met de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de ineenstorting van het Sovjetimperium eind jaren tachtig en begin jaren negentig leek een eind te zijn gekomen aan het tijdperk van ideologieën en dus ook aan de po-

larisatie. Dertig jaar later moeten we vaststellen dat dat helaas toch niet het geval is. Het politiek pluralisme wordt ernstig bedreigd. Door wie of wat? In het 'publieke debat' – kranten en internet – alsook in officiële overheidsstukken is met name sprake van 'het gevaar van rechts', ook wel 'extreemrechts' genoemd.

Dan heeft men het over het in het gehele Westen oprukkende 'populisme' en 'nationalisme' in de politiek, dat zou doen denken aan de jaren dertig van de vorige eeuw, bestaande uit een grote – en steeds groter wordende – massa 'achtergebleven, egoïstische en ressentimentsvolle mensen'. Zij zouden worden aangevoerd door 'gevaarlijke demagogen' die inspelen op de onredelijke sentimenten van die massa en die, net als Hitler destijds, langs democratische weg de democratie zouden willen afschaffen. (En niet tolerant zijn. En het klimaat niet willen redden et cetera.)

Deze analyse getuigt vooral van een gebrek aan realiteitszin. Want de werkelijkheid is anders. Deze toont een – overwegend academisch gevormde – progressieve elite die in snel tempo een utopisch moreel en politiek-wettelijk hervormingsprogramma doorvoert – sinds kort als 'woke' aangeduid, maar van oudere origine –, dat een groot deel van de bevolking niet ondersteunt en waar het zich steeds meer tegen verzet.[24] Dat hervormingsprogramma is gebaseerd op een extremistische uitleg van de beginselen van vrijheid en gelijkheid. Deze beginselen worden gedeeld door 99 procent van de bevolking, maar niet de extremistische uitleg ervan.

Ik licht toe. Eerst de gelijkheid. Wie zoals de elite dit begrip uitlegt als volstrekte, absolute gelijkheid ziet overal ongelijkheid, oftewel discriminatie, uitsluiting en onderdrukking: 'patriarchaat', 'heteronormativiteit', 'racisme', 'xenofobie' en wat dies meer zij. De meerderheid van de bevolking, uitgaande van een veel gematigder, realistischer notie van gelijkheid, deelt die uitleg van het gelijkheidsbegrip niet en komt dus ook tot een ander oordeel. Ze gelooft niet dat gelijkheid met zich brengt dat man en vrouw hetzelfde zouden moeten doen, laat staan hetzelfde zijn. Ze gelooft niet dat gelijkheid impliceert dat een gelijkgeslachtelijke verbintenis volledig gelijk dient te worden gesteld aan het huwelijk tussen man en vrouw, aangezien er wezenlijke verschillen bestaan tussen